

Pavel Janáček: Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951

Nespor, Zdenek R.

Veröffentlichungsversion / Published Version

Rezension / review

Empfohlene Zitierung / Suggested Citation:

Nespor, Z. R. (2005). Pavel Janáček: Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951. *Sociologický časopis / Czech Sociological Review*, 41(4), 826-830. <https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:0168-ssoar-55670>

Nutzungsbedingungen:

Dieser Text wird unter einer Deposit-Lizenz (Keine Weiterverbreitung - keine Bearbeitung) zur Verfügung gestellt. Gewährt wird ein nicht exklusives, nicht übertragbares, persönliches und beschränktes Recht auf Nutzung dieses Dokuments. Dieses Dokument ist ausschließlich für den persönlichen, nicht-kommerziellen Gebrauch bestimmt. Auf sämtlichen Kopien dieses Dokuments müssen alle Urheberrechtshinweise und sonstigen Hinweise auf gesetzlichen Schutz beibehalten werden. Sie dürfen dieses Dokument nicht in irgendeiner Weise abändern, noch dürfen Sie dieses Dokument für öffentliche oder kommerzielle Zwecke vervielfältigen, öffentlich ausstellen, aufführen, vertreiben oder anderweitig nutzen.

Mit der Verwendung dieses Dokuments erkennen Sie die Nutzungsbedingungen an.

Terms of use:

This document is made available under Deposit Licence (No Redistribution - no modifications). We grant a non-exclusive, non-transferable, individual and limited right to using this document. This document is solely intended for your personal, non-commercial use. All of the copies of this documents must retain all copyright information and other information regarding legal protection. You are not allowed to alter this document in any way, to copy it for public or commercial purposes, to exhibit the document in public, to perform, distribute or otherwise use the document in public.

By using this particular document, you accept the above-stated conditions of use.

že možnost sledování statisticky a demograficky relevantních charakteristik vůbec předpokládá přijetí metafyziky původu, z níž ani Karády nechce nebo nemůže vystoupit. Konstrukt „společenského Žida“ je snad jediným nedořešeným problémem, na který autor samotný v publikaci neupozorňuje, ale který by stál za promyšlení. Nezbyde snad než očekávat plánovanou druhou část knihy.

Eleonóra Hamar

Pavel Janáček: Literární brak. Operace vyloučení, operace nahrazení, 1938–1951
Brno, Host 2004, 412 s.

Nebývá zvykem, aby se naši sociologové věnovali studiu literární či umělecké historie, i když některé práce J. Alana či M. Petruska, stejně jako dalších autorů (abych uvedl příklady jen z nedávné domácí tradice), se tímto směrem vydávaly. Je to škoda, protože literatura a další umělecké formy nepochybně výrazně odrážejí sociální dění, byť nikoli přímo. Přesvědčili se o tom například američtí tzv. teologové smrti Boha (J. J. Altizer, W. Hamilton, G. Vahanian), kteří se studiem literárních děl pokusili pochopit existenciální situaci člověka 20. století a vybudovat na tomto základě aktuální církevní orientaci, aniž jejich dílo zasáhlo širší sociální vrstvy vyjma intelektuálů. Moderní literatura, její sociální rozšíření a různé způsoby její recepce, by se proto měly stát důležitým pramenem ke kvalitativnímu sociologickému poznání; pokud o to sociologové nestojí nebo toho nejsou s to, musí se chopit pera badatelé z jiných oborů, například literární historikové, kteří dnes již našťástí vládou relevantními přístupy sociálních věd. UVědomují si, jak to pregnančně ukázal autor recenzované studie, že literaturu netvoří jen její „vysoké“, umělecky náročné a na intelektuály zaměřené složky, nýbrž i „nižší patra“ *artes litterarum*, o které má zájem mnohem větší část publika. P. Janáček však rozhodně nezůstal u tohoto poznatku, neorientoval se primárně na obsa-

hovou a/nebo recepční stránku „nižších“ literárních děl, označovaných jako „brak“, „morzakor“ [= „mor za korunu“, tj. laciné lidové čtení poskytující prvoplánové dojmy] apod., ale především po vzoru M. Foucaulta na mocenské vztahy mezi jednotlivými typy literárního diskurzu, jejich protagonisty a organizačními strukturami. Krátce řečeno, sledoval „gesto odmítání populární literatury v moderní české literární kultuře“ (s. 10) a jeho sociální a symbolické souvislosti, i když zmínovanou obsahovou a recepční stránku problému také alespoň okrajově – se znatelným užitekem pro čtenáře – přiblížil.

V první, teoretické části studie (s. 17–59), Janáček ukazuje vztahy mezi „vysokou“ a „nízkou“ literaturou v novodobých českých dějinách, včetně působení cenzury, kdy ta první usilovala nejen o „převálcování“ druhé, ale i o „výchovu“ lidového čtenáře (hlavně nejvíce ohrožených/nejméně samostatných skupin: děti a mládeže, žen, dělnictva) ve prospěch vlastní recepce. Konceptualizace zániku lidové kultury prostřednictvím disciplinačního tlaku kultury elitní přitom v historiografii nejsou ničím novým (P. Burke, R. Muchembled ad.), jejich aplikace v českém akademickém diskurzu je však naneštěstí spíše sporadická a většinou nebere v potaz souvislosti raně novověkého vývoje s pozdější dobou, potažmo s dneškem. Pavel Janáček naopak tomu udělal právě to, ukázal vztah mezi náboženskou a později etickou/medicínskou snahou o kontrolu literatury na jedné straně a její hodnotovou/sociopolitickou kontrolou na straně druhé, stejně jako punktuálnost těchto procesů (v období hodnotových krizí a pocitů ohrožení) a využití nejrozumnějších technik boje proti literatuře, která se mezi „tu správnou“ nevešla (cenzura, nahrazování tzv. lidové literatury výchovnou tzv. literaturou pro lid, *pro salute populi* využívající strukturálních složek té první). České literární společenství, svým rozsahem neschopné konkurovat „velkým“ evropským literaturám, přitom tvořilo přímo ukázkový případ prostoru mocenského působení snažícího se eliminovat „literární brak“. V obdo-

bí druhé republiky a začátků protektorátu do roku 1942 z údajných etno- a kulturnězáchovných důvodů (II. část knihy, s. 63–140), na což bylo po druhé světové válce navázáno jednak „operací vyloučení“ (III. část, s. 143–225), ale i „operací nahrazení“ (IV. část, s. 229–291).

Zatímco období první republiky bylo dobou rozkvětu české literatury, včetně její „brakové“ složky (kterou vydávala i prestižní nakladatelství – melantrišská edice *Rozruch* vedle tehdy už extrémního politika J. Stříbrného, vydávajícího *Večery pod lampou*, nebo známých *Románů do kapsy*), pocit ohrožení před druhou světovou válkou vedl k tomu, že „knihy, čtenářství, národní literatura jako pilíře národní existence začaly v kolektivním povědomí zastupovat ztracené hranice států“ (s. 73). Ke kampani proti „pochybné“ literatuře, zprvu vedené náboženskými konzervativci a politickými extremisty (čeští fašisté), se přidala většina intelektuální obce v čele s Národní kulturní radou (J. Durych, R. Medek, J. Knap ad.), což vedlo k ustavení prvních cenzurních pravidel v březnu 1940. Lidová literatura sice nebyla jako celek zakázána, bylo jí však vykázáno místo na okraji literárního dění a i přes zřetelnou autocenzuru ze strany jejích vydavatelů bylo v letech 1940–1942 zakázáno asi 25 titulů (s. 120–121). Tato praxe trvala do té doby, než cenzuru ovládlo nové ministerstvo lidové osvěty, řízené E. Moravcem, které se jednak snažilo o „využití rekreativního potenciálu dobrodružné a vůbec zábavné literatury pro konečné vítězství německých zbraní“ (s. 123) a hlavně o budování hodnotné české literatury nemělo zájem, šlo mu naopak o její zánik. P. Janáček však vedle toho ukázal, že o svého druhu záchranu české kultury se za druhé republiky pokusil i tolik vysmívaný a z těchto pozic odmítaný rodokaps; (první a poslední vypsanou) cenu za nejlepší román „nízkého“ žánru totiž v roce 1939 získal Josef Peterka/Bob Hurikán za román *Plamen vzpoury*, alegoricky burčující k odporu vůči nacistům. Jinak řečeno, „western, na němž si kritika dokázala, že brak do literatury malého českého národa nepatří, vyjadřoval právě ty

hodnoty a tendence, které sledovala tato literatura sama“ (s. 140).

Tendence k vyloučení „nevhodné“ literatury, odůvodněné záchranou/budováním národní kultury, se plně prosadily po osvobození. Do přelomu let 1948–1949 byly řízeny publikačním odborem ministerstva informací (v čele s F. Halasem a po faktické stránce B. Novákem), v němž získávali stále větší slovo komunisté, a později po znárodnění Národní ediční radou českou, respektive lektorskou komisí ÚV KSČ. Rozdíl mezi těmito dvěma obdobími byl v tom, že mocenské a represivní orgány prvního se snažily vytvořit hodnotnou (a výchovnou) českou literaturu (jíž dávaly přednost i před překlady) a doslova ji vnutit čtenářské obci, zatímco ve druhém byl jednoznačně aplikován ideologický koncept tzv. socialistického realismu. Protagonisté obou období z řad „vysokých“ literátů i politických konjunkturalistů se nicméně shodovali v tom, že knižní trh je třeba z „osvětových“ důvodů výrazně regulovat, a divili se, proč se třeba ministerští úředníci a právníci bránili zavedení cenzury. „Vůle odvrhnout starý svět, jež postupovala všemi sférami života pokvětnové společnosti, nesla s sebou despekt vůči kulturnímu pořádku, který byl s tímto starým světem spojen“ (s. 173). Janáček tak přesvědčivě vyvrátil stanovisko K. Kaplana o neexistenci předúnorové cenzury, protože ta zakazovala zhruba 20–25 % nakladateli požadovaných titulů (s. 179–181; podobně tomu bylo i s texty písní, jak se praví na s. 184). Na toto období „poloviční svobody“ bez větších problémů navázala cenzura poúnorová, akcentující např. ruské autory ale zároveň poněkud naivně předpokládající, že literární „brak“ zanikne se zánikem kapitalismu, a orientující se proto spíše na díla (jakékoli umělecké hodnoty) stojící v opozici vůči nově propagované hodnotě budovatelské/pokrokové literatury. V této souvislosti je zajímavé zjištění, že poúnorová cenzura pracovala s trojím typem verdiktů: povolení k prodeji v knihkupectvích, v antikvariátech (o nichž se předpokládalo, že nejsou navštěvovány širší čtenář-

skou obcí) a stoupou (s. 213). Ze souboru 782 zachovaných rozhodnutí přitom jen 124 knih mohlo jít do volného prodeje, 163 do antikvariátů a 495 do stoupy, přičemž vedle nízkých literárních kvalit se jako kritérium zřetelně uplatňovaly hodnoty ideologické a (nejčastěji v případě odborné literatury) vědecké ve smyslu „pokrokovosti“ (s. 215n.).

Poválečné období však přineslo nejen vyloučení „brakové“ literatury (po Únoru na čas zcela zanikl kupř. western nebo detektivka), ale paradoxně i její nahrazení novou tzv. literaturou pro lid – „úromorem“ [novotvar B. Müllera z r. 1946 po vzoru „morzakoru“ akcentující vydavatele nové edice – Ústřední radu odborů/ÚRO]. Zatímco staří vydavatelé lidové literatury se své edice po květnu 1945 nepokusili obnovit, na přelomu listopadu a prosince 1946 začala v nakladatelství Práce vycházet jejich nová forma, *Románové novinky*, která se udržela až do roku 1991. „Redakce Románových novinek ... nenechala veřejnost na pochybách, že ví, nač navazuje, koho a jak chce oslovit (čtenáře dosavadní sešitové románové edice), k čemu ho chce vést (k mravně a intelektuálně naléhavé, ideově aktuální literatuře), čím mu chce tuto cestu usnadnit (redukci nároku textu na předběžnou literární přípravu [jednalo se namnoze o „lidové přepisy“ náročnějších děl; pozn. ZRN]), a konečně i to, před čím je ho povinná chránit. V daném případě zejména před obscenitou.“ (s. 234). I když to vyvolalo ostrou kritiku ze strany stoupenců paradigma vyloučení (vč. řady literátů), „úromor“ se udržel, přičemž podle Janáčka na přelomu čtyřicátých a padesátých let prošel (podobně jako cenzura) dvěma vývojovými etapami. V letech 1946–1948, kdy v ediční radě působil mj. J. Seifert, byly vydávány hlavně detektivky, humoristické a špionážní romány. *Románové novinky* byly protifašistické, germanofobní a mírně socializační, často preferovaly ruské autory, ale nikoli sovětské. To se změnilo počátkem roku 1949, kdy vedení edice převzal K. Bradáč (symbolicky to bylo vyjádřeno i novým číslováním svazků; s. 252), spolu s akcentem na motivy lidového povstá-

ní, kritiku buržoazie, kolonialismu a rasismu, spolupráci se sovětským Ruskem. Typickými žánry se stala sci-fi a socialistická literatura, zároveň došlo k opětovnému propojení literatury prodávané v trafikách s (okleštěnou) literaturou tzv. uměleckou (s. 246–280). P. Janáčkoví se přitom podařilo objevit autora, který vítězně prošel celým uvedeným vývojem od *Rodokapsu* k *Románovým novinkám* a tak „vyloučil a nahradil sám sebe“; byl jím E. Kirchenberger/K. Fabián, jehož dílem Janáček svou knihu symbolicky ukončil (s. 280–291).

Recenzovaná monografie není *sensu stricto* nová, její podstatné části již byly publikovány časopisecky, je však v nejlepšímu smyslu syntézou dřívějších studií. Autor pouze neshrnul dílčí poznatky, „jak je v kraji zvykem“ (mohu-li použít tradičního rodokapsového výraziva), nýbrž je dopracoval a podřídil jednotnému výkladovému paradigmatu. Svou práci nadto doplnil obsáhlými ilustračními přílohami zejména institucionální povahy (zákony a nařízení k potírání „literárního braku“, akta příslušných komisí; s. 309–378) ale i obrazovými (hlavně dobové anekdoty; s. 379–389). K tomu nutno dodat, že kdyby všechny závěrečné grantové výstupy našich sociálních a humanitních věd působily takto uceleným a celkově vynikajícím dojmem, stala by se česká věda rovnocenným partnerem západních kolegů. Promyšlenost a pregnantní analýza však nejsou jedinými klady Janáčkovy díla; jak se na literárního historika sluší, autor vyniká i stylistickými schopnostmi, a v českém prostředí nepochybně inovativně nepodřizuje literární historii (respektive její výsek) externím či imanentním hodnotám, ale snaží se o její *de facto* sociologické postizení. Jeho analýza mocenského působení symbolických a sociálních složek literárního diskurzu vrhá nové světlo nejen na jedno přelomové období české literatury/kultury, jeho protagonisty a vnitřní procesy, nýbrž ozřejmuje i množství širších historicko-sociálních a institucionálních souvislostí. Vylíčení dějin literárního „braku“ v letech 1938–1951, v němž neshledávám žádné závažnější nedostatky a které jsem se na předchozích řád-

cích pokusil v (relativní) úplnosti přiblížit, by se proto mělo stát důležitým podnětem pro naši sociologii a studium soudobých dějin – nejen v rovině empirické, nýbrž především svou metodou.

Zdeněk R. Nešpor

Václav Mezřický (ed.): *Globalizace*

Praha, Portál 2003, 152 s.

Na současnou společnost snad již ani nelze nahlížet perspektivou sociálních věd bez užití termínu globalizace. Ať už s odkazem na dynamický inovující proces či statický stav světa, tomuto zaklínadlu se dostává prostor na rozličných, často i velmi vzdálených, diskurzivních rovinách; od kontemplací vědeckých autorit, přes publicistická pojednání o současném světě, po alarmující rétorické obraty radikálů na protestních shromážděních. Bud' s jednoznačně pozitivními konotacemi celosvětové vzájemnosti ve věci charitativní pomoci, nebo častěji s konotacemi negativními v souvislosti s potíráním kulturní identity, vytvářením homogenního nadnárodního mechanismu, který usiluje o co největší ekonomickou efektivitu.

O tom, že bohaté spektrum pohledů na globalizaci nabízí i samotné společenské vědy, svědčí i tematický sborník textů editovaný Václavem Mezřickým a úsporně nazvaný *Globalizace*.

Editor sborníku již ve své úvodní části *Peripetie procesu globalizace* nastiňuje případná vnímání pojmu a vzniku tohoto sociálního procesu společně s možnými pohledy na něj. Daří se mu zároveň krátce a výstižně strukturovat jednotlivé prvky komplexního globalizačního procesu a shrnout zásadní pro a proti, která se se současnými diskusemi o globalizaci prolínají.

Bedřich Moldan a Martin Braniš v první části knihy nazvané *Globální problémy životního prostředí*, která je mimochodem, co do rozsahu, nejrozsáhlejší ze všech, osvětlují globalizující se úsilí pečovat o životní pro-

středí a zároveň negativní ukazatele moderní společnosti, které nezbytnost zabývat se problematikou životního prostředí na vyšší než národní úrovni vyvolaly. Čtenáři se tak přehlednou formou dostanou základní data vývoje růstu světové populace a spotřeby a také ekologických hrozeb, kterým zemská atmosféra čelí (jako je skleníkový efekt a narušení ozónové vrstvy, znečištění ovzduší a také problematické znečišťování vody, degradace potravin a vymírání živočišných druhů). Autoři tak seznamují s méně frekventovanou rovinou související s globalizací, s celosvětovým úsilím čelit znečišťování životního prostředí na mezinárodní úrovni, kterou stopují k počátkům 20. století. Zařazení této perspektivy na úvod celé problematiky je přitom zároveň symbolické, neboť právě životní prostředí a přírodní procesy a vlivy jsou regionálně nedělitelné, nezadržitelné geografickými či politickými hranicemi.

O skutečnosti, že globalizace je velmi často spojována s ekonomickými zákonitostmi a artikulována právě s odkazy na pravidla efektivity, není pochyb. O tom, že i v rámci této roviny uvažování lze nacházet dosud netřelá témata, přesvědčuje Lubomír Mlčoch v druhé kapitole *Globalizace jako hospodářský proces a civilizační výzva*. Autor o předmětu esejisticky rozjímá „jako o tématu ekonomickém, ale z perspektivy sociálního učení církve“. Vykresluje skutečnost smršťování prostoru a zrychlování ekonomického času v době globalizace a všímá si čím dál intenzivnější globální ekonomické propojenosti a závislosti lidstva na lokálně jen obtížně ovlivnitelném ekonomickém systému. Zároveň ale nenechává stranou téma nerovnoměrné distribuce bohatství a snah, sic limitovaných, o sociální vyrovnání. Mlčochova reflexe ekonomického přediva globalizace tak zákonitě není naplňována snahou dosáhnout normativního ideálu efektivity, ale spíše potřebou zajištění stability „globálního systému“.

Kapitola *Sociální souvislosti globalizace: globalizace jako postmoderní ambivalence* z pera Miloslava Petruska představuje z celé knihy zřejmě nejkomplexnější rozbor (v rámci